

Lucyna Kopciewicz

University of Gdansk

Counsellogy and counselling in times of global climate crisis

The aim of this article is to outline possible redefinitions of the counsellogy discourse in relation to the climate crisis. It discusses the problems of people living under climate crisis conditions – the relationship between environmental and social conditions, new forms of risk, and attempts to cope with climate pressures as well as demands for profound changes in the functioning of the dominant economic model and the associated consumer culture. The concept of deep adaptation to climate catastrophe is outlined as a guide addressed to humanity and the essence of the message is to reflect on the meaning of survival. Also relevant is the issue of climate crisis discourses as an ethical framework within which the counselling relationship can be realized. These personal choices will be relevant to changing counselling practice and counselling studies as a discipline.

Keywords: climate crisis, counsellogy, counselling practices, degrowth, deep adaptation concept, discourse

The aim of this article is to reflect on the potential and significance of counselling practices understood as the support of one person by another in a time of particular crisis – climate catastrophe. These analyses are relevant to counsellogy as an open scholarly discourse on counselling practices (Kargulowa, 2020) and their embeddedness in the current socio-cultural conditions of the climate crisis. The question of counselling practices in the context of this crisis is significant because the foundations of counsellogy are development and progress – the fundamental assumptions that assisting, advising, providing guidance, providing a different point of view on problems awaken the counselee's self-confidence, their life force; they stimulate developmental activity, identity change or improvement of life situation – personal or professional.

Development always occurs within a certain horizon of possibility – an assumed version of a better future that is possible to achieve. The climate crisis, on the other hand, is a series of environmental and social phenomena that refer to processes that oppose development and progress (Bendell 2018). The climate crisis points to a shrinking horizon of possibilities and a highly uncertain future (or even no future at all). Discourses of progress and development are therefore weakened

or collapse (Bogunia-Borowska, 2020). In the perspective of the climate crisis, are we then reaching the limits of counselling as a practice of support for one person by another or rather its profound redefinition?

In this article, I will first briefly address the most important environmental and social problems associated with the climate crisis, and then the possible consequences for counsellogy and counselling practice.

Climate crisis – environmental damage

Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) is an institution within the United Nations Environment Programme (UNEP). The IPCC does not conduct its own observations, measurements, or research; instead, it analyses published scientific findings from around the world. It publishes climate reports every few years, which are used in the development of international and national climate programs. The term climate crisis is taken from a report published in 2021. IPCC's analyses show that human activity has contributed unquestionably to unprecedented climate change. Anthropogenic global warming is caused by the use of fossil fuels, environmental pollution generated by industry and mass animal husbandry, and reckless deforestation. The report shows that despite the declarations of individual countries to reduce greenhouse gas emissions, climate change is not only not slowing down, but accelerating. The dynamic warming of the climate in the last fifty years was caused by increasing greenhouse gas emissions – in recent years they were the highest on record. The goal of limiting the Earth's temperature rise to no more than 1.5 to 2.0 degrees Celsius over the next thirty years, set by the Paris Agreement, is impossible to achieve. The maximum thresholds for temperature rise will be exceeded as early as 2026. In contrast, by the end of the 21st century, the Earth's temperature will rise by an average of 2.7 degrees Celsius.

Exceeding the threshold of temperature increase results in the multiplication of unpredictable weather phenomena: extreme heat waves, hurricanes, tornadoes, heavy rainfall and their aftermath in the form of floods in some areas, and droughts resulting in fires in other areas. Changes in temperature also mean permanent changes to the Earth's climate system – changes related to the thickness of ice caps, global sea levels and ocean levels. They also have disastrous effects on ecosystems – disrupting their balance, contributing to the loss of biodiversity (The Intergovernmental Panel on Climate Change [IPCC] 2021).

The climate crisis is not happening “somewhere far away” (Kundzewicz, & Juda-Rezler, 2009). Polish studies document an increase in average temperature starting from the last decade of the 20th century; perturbations regarding the growing season – mild winters, warm springs, the cool beginning and end of the summer period – result in accelerated vegetation (Dumieński, et.al., 2019). Besides, Poland has very small water resources compared to other European countries (three times

smaller than the European average). The number of extreme weather events in Poland has also increased in the last thirty years (Sadowski 2013).

Social consequences

The climate crisis is associated with three types of impacts that may shape counselling practices in the short term and long term. Direct impacts are associated with sudden, unpredictable weather events. The direct consequences of these phenomena involve the reduced ability of people to function in their residential environment, which in the long term may raise questions about safe settlement and choice of place to live. Indirect consequences concern worsening psychological well-being of people in connection with the perceived climate changes – anxiety, fear concerning the future, anxiety in connection with the choice of place of residence, choice of professional activity, and risk of conducting certain types of economic activity. The long-term effects, in turn, concern the permanent and irreversible deterioration of living conditions in regions affected by the consequences of climate change: from the need to relocate people and animals – climate migration, to the loss of property and health risks, to the threats caused by the reduced availability of basic goods and water (Doherty & Clayton 2011). This diagnosis is confirmed by the World Health Organization, which estimates that climate change will cause an additional 250,000 deaths per year worldwide between 2030 and 2050. According to WHO estimates, 80% of the human population will experience water and food insecurity. There will be a significant increase in the risk of diseases underpinned by climate change ((World Health Organization WHO 2018).

Current psychological literature describes emotional and psychological problems of people perceiving disturbing changes, experiencing so-called environmental losses, anticipating their consequences for the course of their own lives and the lives of others, including the generation of children and the possibility of their safe and harmonious upbringing (Cunsolo & Ellis, 2018; *CPA Handbook of Climate Psychology*, n.d.; CPA; Gawrych 2021; Gulla, et. al. 2020).

The phenomenon of climate anxiety refers to complex emotional reactions – depression, sadness, low mood, a sense of helplessness in the face of perceived climate change. Climate despair, on the other hand, is associated with grief, the feeling of the lack of meaning in life in connection with the probable end of life on Earth and the feeling of irreversible losses caused by climate change. At the opposite pole is human rage (climate rage) against climate change, which is directed at the agents that exacerbate this condition – politicians and businesses associated with the extraction and processing of fossil fuels (Bendell 2018; *CPA Handbook of Climate Psychology* n.d.).

Counsellogy – new problem areas

The social sciences, including pedagogy, did not deal with environmental issues for a long time. The environment of human development as a pedagogical category referred almost exclusively to institutional dimensions, networks of social support and relations between people. This definition of environment neglects the issue of people belonging to the world as a complex natural and social whole (Albrecht 2007).

Interest in environmental (natural and social) issues in the social sciences began to grow in connection with the climate crisis. In the global humanities and social sciences, a view is being formulated about the need for an ecological or naturalistic adjustment of this group of sciences so that they can develop tools to adequately recognize the challenges of the climate crisis (Bińczyk, 2018; Macnaghten & Urry, 2005). Inevitably, these demands also apply to counselling theory and practice.

The growing interest in environmental issues has led to the identification of many new, previously unrecognized problems of human environmental affiliation. Research on solastalgia is among the interesting examples of analyses devoted to this issue. The author of the concept of solastalgia is Glenn Albrecht (2007; 2011). Solastalgia has been defined as a longing for a place to live – to settle down. However, home is understood here not only as a place where one lives or as a family. Home means “my place on Earth,” human attachment to the environment, connection with nature, belonging to a certain “piece of the world.” Solastalgia, according to the author, reveals itself in the form of deep stress and suffering of groups or individuals due to environmental changes in the environment in which they live. People suffer from displacement, gentrification processes, wars, natural disasters. In the accounts of people experiencing trauma in connection with these phenomena, one can see not only sadness in connection with material losses – possessions and home, or loss of loved ones, but also sadness and longing for a specific place, for nature and landscape.

The climate crisis evokes a particular form of solastalgia – a longing for home, which is now in the process of perceptible decay. A person's environmental affiliation creates a strong emotional connection to a place, and the perceived destruction of a place is associated with a sense of “losing ground” and the states that accompany this feeling – powerlessness, lack of control, disorientation, uncertainty, a sense of deprivation and that of something important being taken away. Similar feelings and emotions accompany people observing the processes of deforestation in their immediate vicinity, logging, liquidation of green areas in connection with development plans. Albrecht describes these emotional states as erosion of the sense of belonging to one's “piece of the world” (Albrecht 2007).

Albrecht also introduced other conceptual categories close to solastalgia – the notions of somaterratic and psychoterratic health and illnesses. They are caused by living in a ruined natural environment, or more precisely, they are a consequence

of breaking up the proper relation between people and nature. According to the author, chronic stress resulting from living in a ravaged environment and observation of progressive erosion of the immediate surroundings may cause somatic and psychological effects comparable to those caused by catastrophes and natural disasters (Albrecht 2011).

Risk groups

Some population groups may be particularly vulnerable to the consequences of the climate crisis: residents of developing countries, people of low socioeconomic status, ethnic minorities, children, women, the elderly, people with disabilities, sick people. Another classification of risk groups is related to the relation of labour activity with the environment (Gawrych 2021, Gulla, et.al., 2020). People working in agriculture, tourism, animal husbandry, fruit farming and horticulture are particularly vulnerable to catastrophic climate change and the risk of losing both their jobs and their place to live – their possessions and their ability to earn a living.

For children and youth, the climate crisis results in existential anxiety. Growing up in a world without a future involves questioning one's development, disbelieving in the meaning of aspirations, believing that life in such a world has no value and is associated with very high risks. Research on the climate crisis as perceived from the perspective of children is underrepresented in the world's pedagogical and sociological literature and tends to be reduced to the study of knowledge about the phenomenon. One of the most interesting projects involved a study of Australian children's anxiety towards the climate crisis. The results of this research document high levels of anxiety about the future – more than half of respondents, fear growing up in a world that will run out of drinking water, nearly half feel anxious about the expected negative impacts of climate change on their lives, while a quarter believe the world will end before they become adults (McMichael, 2014; Tucci, et. al., 2007). It is not possible to transfer these research findings to the entire child population, but it is worth looking at the negative emotional capital of the adolescent generation and such dispositions as pessimism, passivity, helplessness, and disbelief in the meaning of actions. The negative emotional capital shaped in the conditions of the climate crisis may prove to be a great challenge for counselling practice and theory.

Attempts to stop climate catastrophe. The search for alternatives – degrowth and the culture of moderation

An important framework for the discourse of counselling in times of climate catastrophe may be attempts to create alternatives – the search for new social orders, new ways of organizing society and new ways of everyday life. This reflection is based on the assumption that it is possible to stop or reverse the adverse changes

referred to as climate catastrophe. The proposed alternatives entail very serious consequences in terms of profound socio-economic changes and lifestyles inherent in a consumer society.

In the wake of the climate catastrophe, the economic and social research on the idea of “limits to growth” is becoming increasingly important. The report “Limits to Growth” was published by the Club of Rome in 1972. This report puts the possibility of unlimited growth on a planet with limited resources in a critical light. Taking into account the demographic trends of the world’s population in the 1970s, industrialization rates, food production, pollution rates, and the use of natural resources, the limits to growth would be reached by the mid-21st century. One scenario proposed by the authors of the report indicates that growth in industrial production, food production, and severe demographic regression would collapse in the mid-21st century (Meadows et al. 1973). The Club of Rome forecasts are still discussed in the scientific world – their criticism mainly concerns the underestimation of natural resources, the excessively catastrophic vision and formulated recommendations (e.g. the issue of depopulation). Nevertheless, the idea of “limits to growth” is still being analysed, developed and redefined. Its latest form is the discussion of the problem of degrowth (Skrzypczyński 2020).

The authorship of the term degrowth is attributed to the French philosopher Andre Gorz, who used it in the context of environmental constraints and critiques of capitalism. In France, research on stunting and degrowth developed along two tracks – as a critique of the idea of development itself and as part of the emerging ecological economics. A strong argument raised in French discussions in the 1980s was the following formula: the faster the economic growth, the greater the environmental degradation (Muraca 2013).

The term degrowth became established in the scientific discourse at the beginning of the 21st century, and since then there has been a steady increase in the number of researchers on this issue, notably Giorgos Kallis, Federico Demaria, Giacomo D’Alisa. Degrowth is not a homogenous corpus of theories, doctrines and social practices. It is rather an open set of ideas, still being explored, the common denominator for which is the rejection of models of social functioning based on economic growth (D’Alisa, et. al., 2013; Demaria, 2013; Kallis, 2018).

Despite the differences in contemporary conceptualizations of degrowth, the most important assumption is the departure from the fetishization of economic growth as a measure of social development – the departure from the imperative of excessive production of goods and the compulsion to constantly consume them. Undoubtedly, the production-consumption mechanism drives economic growth. This mechanism is also considered to be the driving force of social welfare and well-being. However, it is worth asking ourselves questions about the real price of prosperity of highly developed Western societies: the devastation of the environment; the exploitation of natural resources in developing countries; transferring production to poor countries with cheap, quasi-slave labour; the issue of child labour; the

production of hazardous waste that threatens the environment and people's health and lives.

Degrowth theorists and researchers point out that the growth paradigm has failed to deliver on its promises. Despite economic growth, it has failed to eliminate the problem of poverty, social divisions, and socioeconomic inequalities that divide social classes. Neoliberal economic policy seems to be exacerbating these problems, both locally and globally – they are manifesting themselves in the form of deepening social inequalities and social stratification. Neoliberalism supports the processes of deregulation, privatization and minimization of social security and state protection over work and human health. These solutions come at a price in the form of increased anxiety, frustration, insecurity and an actual decrease in the quality of life in the highly developed societies of the Western world (Wilkinson & Pickett 2011). The answer to these problems is to be found in unrestrained consumption, which is becoming a universal mechanism for relieving individual tensions and fears, while simultaneously strengthening the economic system that causes these tensions and fears.

The discussion on the illusions of economic growth and progress policies did not begin because people realized that, in fact, the policies were causing serious social and individual harm. The discussion of degrowth came to a head when the effects caused by global capitalism were explicitly linked with global climate warming. Degrowth can thus be understood as a critique of capitalism with its dogma of unlimited growth, which has become the most serious threat to sustaining life on Earth.

Advocates of degrowth argue for rejecting economic growth as the dominant social paradigm and moving away from defining the public sphere using economic language. The goal would be to improve the quality of life through the restoration and reorganization of public services and common goods, which would allow everyone to maintain a relatively good standard of living without the need for high incomes (Hickel 2020). It is thus about a profound reorganization of society, politics, and the economy around human needs, the ethics of solidarity and care, sharing, and simple living (Skrzypczyński 2020).

In relation to the climate catastrophe, degrowth is defined as the reduction of the flow of materials and energy in the global economy (while ensuring the autonomy of environmentally and socially just economic policies by the countries of the Global South). This means, however, that the actual goal of degrowth is not so much to inhibit economic growth as to shrink the economy.

In the context of the idea of degrowth, new cultural practices are being developed which are part of the so-called culture of moderation. The culture of moderation is connected with the opposition to the omnipresent consumer culture – the excess of objects and the compulsion to acquire them. This culture is created by anti-consumerist practices. The culture of restraint is a source of alternative values, identities, and everyday actions in times of crisis. It assumes the existence of

communities that are organized around specific goals – exchange of goods and services, craftsmanship – the ability to repair, transform or recreate the existing circulation of objects or the idea of not wasting food (Dąbrowska, et. al., 2015).

The source of the culture of moderation is the objection to the overexploitation of resources by large global corporations that produce objects cheaply, radically shortening the cycle of their life in order for consumers to quickly replace the things they own with new ones (on the buy-use-throw away principle). This mechanism enables the maximization of profits by global capital, and is effectively hidden in slogans about freedom, the pleasure of buying and expressing, creating one's own identity through objects and consumption (Baudrillard 2006; Bauman 2009).

The culture of moderation is also based on opposition to the devastation of the environment as a result of the mass production of excess products and opposition to the exploitation of workers as the price of lowering the cost of producing goods. The culture of moderation grows out of a sensitivity to the human relationships involved in the production of objects, their commodification, sale, and purchase. It can be called a form of ecology and ethics of consumption in times of crisis.

All the following ideas: recycling, making things on one's own (DIY), consciously giving up owning of certain things, giving up shopping in shopping centres, buying things only when they are necessary, buying things produced only in local markets are among new cultural patterns of anti-consumption (Cikała-Kaszowska 2017). These patterns assume detoxification from the habitual buying of new objects without a clear need, from the emotional mode of buying (relieving tension or stress through shopping), from manifesting status or cultural belonging through things; they also assume liberating the processes of creating or expressing identity from shopping practices that aim at having new objects, clothes, and conforming to trends and fashion (Szlendak 2013). The culture of moderation can be interpreted as slightly modified ideas of Le Corbusier – to reduce objects only to the dimension of their utility instead of their cultural dimensions – symbols and signs.

From the point of view of counselling theory and practice, the idea of degrowth and the culture of moderation contain important messages about current and future cultural competencies desirable in times of climate crisis: the ability to abstain, the idea of self-sufficiency, the ability to use very limited resources, the ability to prolong the functioning of objects, resourcefulness.

Degrowth and the culture of moderation can be an important framework for new crisis counselling practices understood as the practice of helping people make the difficult transition from a lifestyle of consumerism, the culture of excess inherent in “living the good life” to a model of abstention, “necessitism” (living modestly and having only what is necessary), a culture of scarcity in a time of climate crisis.

Preparing for climate catastrophe. “Climate catastrophe map” as a guide for humanity

Jem Bendell’s concept of deep adaptation arose from questions about climate catastrophe (the author does not use the term “climate crisis”) that the author and his students considered. These were not scientific questions about knowledge of particular parameters of the catastrophe, but reflective life questions about whether the climate catastrophe has already begun, at what point in the climate catastrophe are we (“do we still have time?” “is it already too late?”), how to prepare for the catastrophe, is it worth changing something in one’s actions and life plans, is it worth changing the place to live, are there safe places to live at all? These questions were not only concerned with the dimension of personal safety, but began the process of systematically collecting ideas for a new life in the light of beliefs about the inevitable social collapse and probable annihilation of humanity in connection with the climate catastrophe.

Reflexivity understood as analysing one’s own life combined with the practice of analysing scientific reports on the state of the climate led the author to develop the concept of deep adaptation to the climate catastrophe with its key ideas: resilience, abandonment, and revitalization. Bendell calls this concept a “navigational map for the climate catastrophe,” though it is essentially a guide on how people (humanity) should live to limit the damage and not make the situation worse. The most important task is to reject the attitude of catastrophe denial and recognize that climate pressures will seriously disrupt the basic functioning of societies in the coming years. Although the addressee of this guide is humanity as a collective entity, reflecting on the climate catastrophe and deep adaptation to new conditions is always a personal process.

Bendell points out that the climate catastrophe will result in a major breakdown and radical change in human identities in the coming years. Fundamental social norms will be significantly transformed – they will oscillate around survival as a basic value. The concept of resilience assumes that development is achieved by overcoming crises and returning to “normality.” (Trzebiński & Zięba, 2003; CPA *Handbook of Climate Psychology* n.d.). Bendell argues that the resilience at the time of the climate catastrophe is different – there is no progress or development, and it would be urgent to analyse the ways, strategies and survival tactics of communities and cultures that have a history of surviving catastrophe or destruction. However, this is not just about constructing a survival manual from these historical narratives. It is about realizing that annihilation is a real threat, in view of which people should ask themselves questions about whether they want to save something in the face of the climate catastrophe, what they really want to save, what is worth saving, and why it is worth saving (Bendell 2018, pp. 29-31). The answers to these questions can become a source for the formation of new values and social norms.

Another component of the concept of deep adaptation is abandonment. There is no doubt that in the face of climate change it is necessary to abandon existing ways of living, leisure activities, means of communication, dietary habits and related modes of production, patterns of consumption, and exploitation of natural resources. However, abandonment raises the question what aspects of modern people's lives in highly developed and developing societies need to be abandoned in order not to exacerbate climate degradation (Bendell 2018 p. 29). It is important to keep in mind that the process of abandonment does not mean civilizational progress. On the contrary, this process will involve experiences of social degradation and dehumanization.

The last element that fits into the concept of deep adaptation to climate catastrophe is revitalization – restoring such ways of life, values and resources that have been eroded by the development of modern society and its infrastructure. The author has in mind a return to fundamentals, beliefs about life and its organization (for example, a return to the concept of local cultural, social, and nutritional self-sufficiency as an alternative to the idea of mobility of global societies). In the case of revitalization, it is about answering the question of what we as humanity consider worth restoring in view of the climate catastrophe, what can reduce suffering to some extent, what will mobilize us in the face of massive hardship, crisis, and the risk of annihilation of life on Earth (Bendell 2018, p. 30).

Bendell's concept is an attempt to outline a strategy for humanity to act in the face of an inevitable catastrophe. It is an extremely pessimistic conception, although it is, so far, the only complete "roadmap" of action possible as long as the minimum program, which is survival, is an option worth taking.

Ethical considerations

Another important frame in which the counselling relationship is embedded is the ethical frame. Educators, counsellors, and experts will be working with individuals and groups particularly vulnerable to the psychological and existential crisis due to the effects of the climate catastrophe – loss of a place to live, home, family, environment, loss of work, loss of educational opportunities. Counsellors and climate change specialists have the urgent task of discerning and assessing the effects of the climate catastrophe on local communities – identifying those areas that will be targeted for intervention, assistance and counselling.

A major ethical issue facing counsellors is the ethical choice of social discourses of the climate catastrophe, that is, the choice of such narratives by which climate change and its consequences are interpreted. It seems essential that these narratives be in line with the current state of knowledge, derived from research reports of international scientific organizations. This is an extremely difficult task due to the fact that the climate adaptation policies of some countries are conducted in an ad hoc

perspective, without a vision of the future, and sometimes with an assumption of ill will – ignorance, downplaying or denying climate change. Thus, it is a matter of ethical responsibility to develop aid rationales and guidance in collaboration with experts, not necessarily in collaboration with central and local administrations in the states that base policies on climate denialism (Nuccitelli 2015). This, of course, can generate deep loyalty conflicts in guidance practices.

Potential ethical dangers are associated with public discourses that undermine scientific knowledge, involve propaganda goals or ad hoc political interests – offering people a sense of illusory security (Bińczyk, 2018; Nuccitelli, 2015). The price of promoting beliefs that the climate crisis does not actually affect us, and that in fact the very concept of climate change is anecdotal scientific speculation, is the ignoring and overlooking of an important dimension of new social problems and the helplessness of advice. Among the most influential discourses we can find the following:

Climate crisis management discourse – the belief that states' policies are motivated by concern for the state of the climate and concern for the living conditions of future generations. This gives rise to the false belief that state governments are monitoring the situation and controlling the course of the climate catastrophe or have the tools to minimize or even stop it (Bendell 2018). In the case of counselling practices, this can result in waiting for government recommendations, guidance or good practice to emerge, and actually abandoning counselling and assistance activities for those waiting for advice and support.

Discourse of denialism – beliefs that undermine the existence of the problem of climate warming, denying the results of scientific research, stigmatizing scientists dealing with the issue of the climate catastrophe. Denialism is a particularly unethical view because it promotes untruths and falsifies the public consciousness (Bińczyk 2018; McKie 2019).

Climate cooling discourse – the belief that climate change is moving in the opposite direction to what the IPCC calls the climate catastrophe. Proponents of this pseudoscientific theory indicated the phenomenon of “climate cooling” (Peterson, et.al., 2008). The essence of this position is to demonstrate that the climate crisis is a false idea, founded on dubious scientific premises and unauthorized scientific speculation. This discourse works to relativize the current climate situation and promote the belief that “oversensitive” scientists are sounding “unnecessary alarms.” This discourse resonates with the belief that disruptive climate change will only affect the Global South, while Europe and North America will be free of these problems (McKie 2019). Thus, from the European counselling perspective, there is no need to reflect on new types of professional competencies, new areas of counselling practice, and a reorganization of thinking about the changing counselling and helping relationship.

Catastrophic discourse – beliefs about the inevitable annihilation of the human species – “the end of the world” – in the prospect of which any aid, advice and

support activities are meaningless. Climate crisis is understood as a series of violent events, cumulated at a given time, the result of which will be the annihilation of all life on Earth (Bińczyk, 2018, p. 136; Jarecka, 2020; Latour, 2015, pp. 281-283). In this vision, there is no room for reflection about the reconfiguration of counselling discourse, about possible changes in the theory and practice of counselling in times of the climate crisis – the climate catastrophe.

Counselling during the climate crisis?

Counselling practices are twofold in nature. Even if they are unprofessional and fluid in structure (online counselling), they are carried out in a relatively stable social context – the counsellor can function as a guide to the person being counselled, familiar with the field in which he or she is operating. On the other hand, counselling practice functions as an operation of “situated knowledge,” local, modifiable in relation to the cultural, psychological, and personal parameters of the individual being counselled. Network society disperses counselling relationships, they become flows (Kargulowa 2010). In the case of the climate crisis, counselling relationships may become even less stable and characterized by uncertainty, casualness and temporariness.

Due to the multiplicity and complexity of crisis situations and the varying degree of their acuity, the nature of counselling activities will change: they are likely to take place alongside other support and intervention activities. However, it is important that counsellors understand the interdependence of personal, social and environmental ties. Sound knowledge and information about the climate crisis, the ability to identify false discourses, and the ability to correct mental models of the crisis form the basis of counselling activities.

Because of the localized nature of the counselling relationship, an important task may be to prevent negative social emotions, initiate cooperation and actions for the common good. An important level of counselling activities will also be constituted by building a sense of joint responsibility, attentiveness and sensitivity to the environment.

Those providing counselling in crisis situations should have a catalogue of good practices, including the path of cooperation with other social support institutions (Włodarczyk 2011). They should be characterized by special perceptive sensitivity – to be able to identify people belonging to risk groups, notice resources present in the community, moderate community activities aimed at survival, strengthening support and assistance relations.

An important area of counselling activity will be helping to change life priorities in times of crisis, counteracting denial-building attitudes and attitudes of apathy that lead to feelings of helplessness, ineptitude, hopelessness and loss of commitment.

References

- Albrecht, G. (2007). Solastalgia: The Distress Caused by Environmental Change, *Australian Psychiatry*, 15: s. 95–98. doi:10.1080/10398560701701288
- Albrecht G. (2011). Chronic Environmental Change: Emerging 'Psychoterratic' Syndromes. In: Weissbecker I. (red.) *Climate Change and Human Well-Being. International and Cultural Psychology*. New York: Springer https://doi.org/10.1007/978-1-4419-9742-5_3
- Baudrillard, J. (2006). *Spółczesność konsumpcyjna. Jego mity i struktury*, Warszawa: Sic!
- Bauman, Z. (2009). *Konsumowanie życia*, Kraków: WUJ.
- Bendell, J. (2018) *Głęboka adaptacja: mapa nawigacyjna katastrofy klimatycznej*. dostęp: <https://lifeworth.com/DeepAdaptation-pl> (29.09.2021)
- Bińczyk, E. (2018). *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu*. Warszawa: PWN.
- Bogunia-Borowska, M. (2020). Katastrofy, kataklizmy, klęski. Narracje, obrazy i reprezentacje dramatycznych zdarzeń we współczesnej kulturze, *Kultura Współczesna. Teorie. Interpretacje. Praktyka*, 2 (109), s. 10-15.
- Cikała-Kaszowska, K. (2017). Umiar w społeczeństwie konsumpcyjnym, *Logos i Ethos*, 45, s. 177-189.
- CPA *Handbook of Climate Psychology*, <https://www.climatepsychologyalliance.org/handbook>, date of access 01.10.2021
- Cunsolo, A., Ellis, N. R. (2018). *Ecological grief as a mental health response to climate change-related loss*. *Nature Climate Change*, 8(4), s. 275–281.
- D'Alisa, G. (2015). *Degrowth. A Vocabulary for a New Era*. London: Routledge.
- D'Alisa, G., Demaria, F. Cattaneo, C. (2013). Civil and Uncivil Actors for a degrowth society. *Journal of Civil Society*, 9, s. 212–224
- Dąbrowska, A., Byłok, F., Janoś-Kresło, M., Kielczewski, D., Ozimek, I., (2015). *Kompetencje konsumentów. Innowacyjne zachowania. Zrównoważona konsumpcja*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Demaria, F. (2013). What is Degrowth? From an Activist Slogan to a Social Movement. *Environmental Values*, (22) 2, s. 191-215.
- Doherty, T.J., Clayton, S. (2011). The Psychological Impacts of Global Climate Change. *American Psychologist*, (66) 4, s. 265-276.
- Dumieński, G., Lisowska, A., Tiukało, A. (2019). Zagrożenia klimatyczne 44 miast w Polsce na podstawie miejskich planów adaptacji do zmian klimatu. W: L. Chojnacka-Ożga, H. Lorenc (red.), *Współczesne problemy klimatu Polski*. Warszawa: IMGW, PIB, s. 189–201.
- Gawrych, M. (2021). Zmiany klimatu a zdrowie psychiczne. Przegląd aktualnej literatury, *Psychiatria Polska* (223), s. 1-13.
- Gulla, B., Tucholska, K., Ziernicka-Wojtaszek, A. (2020). *Psychologia kryzysu klimatycznego*. Kraków: Biblioteka Jagiellońska.
- Hickel, J. (2020), The sustainable development index: Measuring the ecological efficiency of human development in the anthropocene, *Ecological Economics*, 167, doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.05.011.

- IPCC (2021), *Climate Change 2021: The Physical Science Basis* <https://www.ipcc.ch/report/sixth-assessment-report-working-group-i/> (access 29.09.2021)
- Jarecka, U. (2020). Wyzwania antropocenu. Żywioł wody w retoryce audiowizualnych narracji o katastrofach, *Kultura Współczesna*, 2, s. 83-97.
- Kallis, G. (2018). *Degrowth*, Newcastle: Agenda Publishing.
- Kargulowa, A. (2020). *O teorii i praktyce poradnictwa. Odmianny poradniczy dyskurs*, Warszawa: PWN.
- Kargulowa, A. (2010). O poradnictwie społeczeństwa sieci. *Teraźniejszość- Człowiek- Edukacja*, 2(50), s. 7-22.
- Kundzewicz, Z.W., Juda-Rezler, K. (2010). Zagrożenia związane ze zmianami klimatu. *Nauka*, 4, 69-76.
- Latour, B. (2015). *Face a Gaia. Huit conférences sur le nouveau régime climatique*, Paris: La Decouverte.
- Macnaghten, P., Urry, J. (2005). *Alternatywne przyrody. Nowe myślenie o przyrodzie i społeczeństwie*. Warszawa: Scholar.
- McKie, R. E. (2019). Climate change counter movement neutralization techniques: a typology to examine the climate change counter movement. *Sociological Inquiry*, 89(2), s. 288-316.
- McMichael, A. J. (2014). Climate change and children: Health risks of abatement inaction, health gains from action, *Children (Basel)* 1(2), s. 99-106. doi: 10.3390/children1020099
- Meadows D. H., Meadows D. L, Randers, J., Behrens, W.W. (1973). *Granice wzrostu*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Muraca, B. (2013). Décroissance: A Project for a Radical Transformation of Society. *Environmental Values*, (22), 2, s. 147-169.
- Nuccitelli, D. (2015). *Climatology versus pseudoscience. Exposing the failed predictions of global warming skeptics*. Santa Barbara, California: Praeger.
- Peterson, T.C., Connolley, W.M., Fleck, J. (2008). The myth of the 1970s global cooling scientific consensus. *Bulletin of the American Meteorological Society* 89(9), s. 1325-1337.
- Sadowski, M. (2013). *Adaptacja wrażliwych sektorów i obszarów Polski do zmian klimatu do roku 2070*. Warszawa: IOŚ-PIB.
- Skrzypczyński, R. (2020). Postwzrost, dewzrost, awzrost...: polska terminologia dla różnych wariantów przyszłości bez wzrostu, *Czas Kultury: kultura, literatura, filozofia*, 3, s. 7-13.
- Szlendak, T. (2013). Kultura nadmiaru w czasach niedomiaru, *Kultura Współczesna*, 1, s. 7-26.
- Trzebiński, J., Zięba, M. (2003). Nadzieja, strata, rozwój. *Psychologia Jakości Życia*, (2) 1, s. 5-33.
- Tucci, J., Mitchell, J., Goddard, C. (2007). *Children's fears, hopes and heroes: Modern childhood in Australia*. Melbourne: Australian Childhood Foundation.
- Wilkinson, R., Pickett, K.(2011). *Duch równości*, Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.
- Włodarczyk, E. (2011). Kłęska żywiołowa lub ekologiczna. w: E. Włodarczyk, I. Cytłak (red.), *Człowiek wobec krytycznych sytuacji życiowych. Z teorii i praktyki pracy socjalnej*. Poznań: Adam Mickiewicz University Press. Seria Psychologia i Pedagogika, 165, s. 331-351.
- World Health Organization (2018). *Climate change and health*. dostęp 01.10. 2021 <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health>

Lucyna Kopciewicz

Uniwersytet Gdański

Poradownawstwo i poradnictwo w czasach globalnego kryzysu klimatycznego

Celem artykułu jest próba nakreślenia możliwych redefinicji poradownawczego dyskursu w związku z kryzysem klimatycznym. Omówione zostały problemy ludzi żyjących w warunkach kryzysu klimatycznego – związek warunków środowiskowych i społecznych, nowe postaci ryzyka i próby mierzenia się z presją klimatyczną w postulatach głębokiej zmiany funkcjonowania dominującego modelu ekonomicznego i związanej z nim kultury konsumpcyjnej. Została nakreślona koncepcja głębokiej adaptacji do katastrofy klimatycznej jako przewodnika, którego adresem jest ludzkość a istotą przekazu – zastanowienie się nad sensem przetrwania. Istotne jest również zagadnienie dyskursów kryzysu klimatycznego jako ramy etycznej, w której może się realizować relacja poradnicza. Te osobiste wybory będą miały znaczenie dla zmieniającej się praktyki poradniczej i nauki o poradnictwie.

Słowa kluczowe: kryzys klimatyczny, nauki o poradnictwie, praktyki poradnicze, dewzrost, koncepcja głębokiej adaptacji, dyskurs

Celem artykułu jest refleksja nad potencjałem i sensem praktyk poradniczych rozumianych jako wspomaganie jednych ludzi przez drugich w czasie szczególnego kryzysu – katastrofy klimatycznej. Analizy te mają znaczenie dla poradownawstwa jako otwartego dyskursu naukowego nad praktykami poradniczymi (Kargulowa, 2020) oraz ich osadzeniem w aktualnych warunkach społeczno-kulturowych kryzysu klimatycznego. Pytanie o praktyki poradnicze w kontekście tego kryzysu jest znaczące, ponieważ podstawą poradownawstwa są rozwój i postęp – fundamentalne założenia, że wspomaganie, doradzanie, udzielanie wskazań, dostarczenie innego punktu widzenia na problemy, budzi u osób radzących się wiarę we własne możliwości, siłę życiową, stymuluje aktywność rozwojową, tożsamościową zmianę lub poprawę sytuacji życiowej – osobistej lub zawodowej.

Rozwój dokonuje się zawsze w pewnym horyzoncie możliwości – zakładanej wersji lepszej przyszłości możliwej do zrealizowania. Z kolei kryzys klimatyczny to szereg zjawisk środowiskowych i społecznych, które odnoszą się do procesów przeciwnych rozwojowi i postępowi (Bendell, 2018). Kryzys klimatyczny wskazuje na kurczący się horyzont możliwości i bardzo niepewną przyszłość (lub wręcz brak przyszłości). Dyskursy postępu i rozwoju ulegają zatem osłabieniu lub załamaniu

(Bogunia-Borowska, 2020). Czy – w perspektywie kryzysu klimatycznego – docieramy do granic poradnictwa jako praktyki wspomaganiania jednych ludzi przez drugich czy raczej do jej głębokiej redefinicji?

W artykule najpierw odniosę się skrótowo do najważniejszych problemów środowisko-społecznych związanych z kryzysem klimatycznym, a w dalszej części do możliwych ich konsekwencji w poradoznawstwie i praktyce poradnictwa.

Kryzys klimatyczny – straty środowiskowe

Intergovernmental Panel on Climate Change (- Międzyrządowy Zespół ds. Zmian Klimatu [ICPP]) jest instytucją działającą w ramach Programu Środowiskowego Organizacji Narodów Zjednoczonych (UNEP). IPCC nie prowadzi własnych obserwacji, pomiarów ani badań, natomiast analizuje opublikowane wyniki poszukiwań naukowych z całego świata. Co kilka lat publikuje raporty o stanie klimatu, które są wykorzystywane przy opracowywaniu międzynarodowych i narodowych programów klimatycznych. Termin kryzys klimatyczny zaczerpnięty jest z raportu opublikowanego w 2021 roku. Z analiz ICPP wynika, że działalność człowieka przyczyniła się w niekwestionowany sposób do bezprecedensowych zmian klimatu. Antropogeniczne globalne jego ocieplenie jest spowodowane przez wykorzystywanie paliw kopalnych, skażenie środowiska wywoływane przez przemysł i masową hodowlę zwierząt oraz beztroską deforestację. Z lektury raportu wynika, iż mimo deklaracji poszczególnych państw dotyczących ograniczeń w emisji gazów cieplarnianych, zmiany klimatu nie tylko nie zatrzymują się, ale przyspieszają. Dynamiczne ogrzewanie klimatu w ostatnim pięćdziesięcioleciu spowodowane zostały przez zwiększające się emisje gazów cieplarnianych – w ostatnich latach były one najwyższe w historii pomiarów. Przyjęty w Porozumieniu Paryskim cel w postaci ograniczenia wzrostu temperatury na Ziemi do maksymalnie 1,5–2,0 stopni Celsjusza w najbliższych trzydziestu latach jest niemożliwy do osiągnięcia. Maksymalne progi wzrostu temperatury zostaną przekroczone już w 2026 roku. Natomiast w końcu XXI wieku temperatura na Ziemi wzrośnie średnio o 2,7 stopnia Celsjusza.

Przekroczenie progu wzrostu temperatury oznacza zwielenokrotnienie nieprzewidywalnych zjawisk pogodowych: fale ekstremalnych upałów, huragany, tornada, ulewne opady i ich następstwo w postaci powodzi w jednych, a w innych rejonach susze skutkujące pożarami. Zmiany temperatury oznaczają również trwałe zmiany systemu klimatycznego na Ziemi – zmiany związane z grubością pokrywy lodowej, globalnego poziomu mórz i oceanów. Mają też katastrofalne skutki dla ekosystemów – zaburzą ich równowagę, przyczyniają się do utraty bioróżnorodności (*The Intergovernmental Panel on Climate Change* [IPCC], 2021).

Kryzys klimatyczny nie dzieje się „gdzieś daleko” (Kundzewicz & Judas-Rezler, 2009). Polskie badania dokumentują wzrost średniej temperatury począwszy od ostatniej dekady XX wieku, perturbacje dotyczące okresu wegetacyjnego

– łagodne zimy, ciepłe wiosny, ochłodzenie na początku i na końcu okresu letniego, skutkują przyspieszeniem wegetacji (Dumieński et al., 2019). Polska ma też bardzo niewielkie zasoby wodne w porównaniu z innymi krajami Europy (trzykrotnie mniejsze niż średnia Europejska). W ostatnim trzydziestoleciu wzrosła też liczba ekstremalnych zjawisk pogodowych w Polsce (Sadowski, 2013).

Konsekwencje społeczne

Kryzys klimatyczny wiąże się z trzema typami skutków, które mogą wpływać na kształt praktyk poradnictwa w perspektywie krótkookresowej i długookresowej. Skutki bezpośrednie są związane z nagłymi, nieprzewidywalnymi zdarzeniami pogodowymi. Bezpośrednie konsekwencje tych zjawisk wiążą się z ograniczoną możliwością funkcjonowania człowieka w jego środowisku zamieszkania, co w perspektywie długookresowej może rodzić wątpliwości dotyczące bezpiecznego osiedlania się i wyboru miejsca do życia. Skutki pośrednie dotyczą pogarszającego się dobrostanu psychicznego ludzi w związku z dostrzegalnymi zmianami klimatycznymi – niepokój, lęk dotyczący przyszłości, lęk w związku z wyborem miejsca zamieszkania, wyborem aktywności zawodowej, ryzykiem prowadzenia określonych typów działalności gospodarczej. Z kolei skutki długofalowe dotyczą trwałego i nieusuwalnego pogarszania się warunków życia w rejonach dotkniętych konsekwencjami zmian klimatu: zaczynając od konieczności przesiedlenia ludzi i zwierząt – migracje klimatyczne, przez utratę mienia i zagrożenia zdrowotne, kończąc na zagrożeniach wywołanych ograniczoną dostępnością dóbr podstawowych i wody (Doherly & Clayton, 2011). Diagnozę tę potwierdza też Światowa Organizacja Zdrowia, która szacuje, że zmiany klimatyczne spowodują dodatkowe 250 000 zgonów rocznie na całym świecie w latach 2030–2050. Zgodnie z szacunkami WHO 80% ludzkiej populacji doświadczy braku bezpieczeństwa dostaw wody i żywności. Istotnie zwiększy się ryzyko wystąpienia chorób, których podłożem będą zmiany klimatu (*World Health Organization* [WHO], 2018).

Aktualnie w psychologicznej literaturze przedmiotu opisywane są problemy emocjonalne i psychiczne ludzi dostrzegających niepokojące zmiany, doświadczających tak zwanych strat środowiskowych, antycypujących ich konsekwencje dla przebiegu własnego życia, życia innych ludzi, w tym pokolenia dzieci i możliwości ich bezpiecznego i harmonijnego dorastania (Cunsolo & Ellis, 2018; *CPA Handbook of Climate Psychology*, b.d.; Gawrych, 2021; Gulla et al., 2020).

Zjawisko lęku klimatycznego odnosi się do złożonych reakcji emocjonalnych – przygnębienia, smutku, obniżenia nastroju, poczucia bezradności w perspektywie dostrzegalnych zmian klimatycznych. Klimatyczna rozpacz jest z kolei związana z marazmem, poczuciem braku sensu życia w związku prawdopodobnym kresem życia na Ziemi i odczuwaniem nieodwracalnych strat wywołanych zmianami klimatycznymi. Na przeciwnym biegunie sytuuje się ludzka wściekłość (*climaterage*)

wobec zmian klimatu, która jest kierowana w stronę podmiotów pogłębiających ten stan – polityków i biznesu związanego z wydobywaniem i przetwarzaniem paliw kopalnych (Bendell, 2018; *CPA Handbook of Climate Psychology*, b.d.).

Poradownictwo – nowe obszary problemowe

Nauki społeczne, w tym pedagogiczne, przez dłuższy czas nie zajmowały się problematyką środowiskową. Środowisko rozwoju człowieka jako kategoria pedagogiczna odnosiła się niemal wyłącznie do wymiarów instytucjonalnych, sieci społecznego wsparcia i relacji między ludźmi. W tej definicji środowiska pomijana jest kwestia przynależności ludzi do świata jako złożonej przyrodniczo-społecznej całości (Albrecht, 2007).

Zainteresowanie kwestiami środowiskowymi (przyrodniczo-społecznymi) w naukach społecznych zaczęło wzrastać w związku z kryzysem klimatycznym. Na gruncie światowej humanistyki i nauk społecznych formułowany jest pogląd o konieczności dokonania ekologicznej lub przyrodniczej korekty tej grupy nauk tak, aby zdołały wypracować narzędzia do adekwatnego rozpoznawania wyzwań kryzysu klimatycznego (Bińczyk, 2018; Macnaghten & Urry, 2005). Siłą rzeczy postulaty te dotyczą również teorii i praktyki poradnictwa.

Wzrastające zainteresowanie kwestiami środowiskowymi doprowadziło do identyfikacji wielu nowych, dotąd nierozpoznanych problemów związanych z przynależnością środowiskową człowieka. Badania nad solastalgią należą do ciekawych przykładów analiz poświęconych temu zagadnieniu. Autorem konceptualizacji solastalgii jest Glenn Albrecht (2007, 2011). Solastalgia została zdefiniowana jako tęsknota za miejscem życia – zadowoleniem. Dom jest tu jednak rozumiany nie tylko jako miejsce, w którym się mieszka i nie tylko jako rodzina. Dom oznacza „moje miejsce na Ziemi”, przywiązanie człowieka do środowiska, związek z przyrodą, przynależność ludzi do określonego „kawałka świata”. Solastalgia, zdaniem autora, ujawnia się postaci głębokiego stresu i cierpienia grup lub jednostek na skutek zmian środowiskowych w otoczeniu, w którym żyją. Ludzie cierpią z powodu przesiedleń, procesów gentryfikacji, wojen, katastrof naturalnych. W relacjach osób przeżywających traumę w związku z tymi zjawiskami można dostrzec nie tylko smutek w związku ze stratami materialnymi – dobytkiem i domem, stratą najbliższych osób, ale też smutek i tęsknotę za określonym miejscem – za przyrodą i krajobrazem.

Kryzys klimatyczny wywołuje szczególną postać solastalgii – tęsknoty za domem, który jest dziś w procesie dostrzegalnego rozpadu. Przynależność środowiskowa człowieka wytwarza silny emocjonalny związek z miejscem, a dostrzegalna destrukcja miejsca wiąże się poczuciem „utruty gruntu pod nogami” i stanami, które temu poczuciu towarzyszą – bezsilnością, brakiem kontroli, dezorientacją, niepewnością, poczuciem straty i odebrania czegoś istotnego. Podobne uczucia

i emocje towarzyszą ludziom obserwującym procesy wylesiania najbliższej okolicy, wycinki drzew, likwidacji terenów zielonych w związku z planami zabudowy. Albrecht określa te stany emocjonalne mianem erozji przynależności do swojego „kawałka świata” (Albrecht, 2007).

Albrecht wprowadził też inne kategorie pojęciowe bliskie solastalgii – pojęcie zdrowia i chorób somaterraticychnych (*somaterratichealth, somaterraticillnesses*) i psychoterraticychnych (*psychoterratichealth, psychoterraticillnesses*). Ich podłożem jest życie w zdewastowanym środowisku przyrodniczym, a dokładnie – są one następstwem zerwania prawidłowych relacji zachodzących między ludźmi i przyrodą. Zdaniem autora, chroniczny stres wynikający z życia w zniszczonym środowisku, obserwacja postępującej erozji najbliższego otoczenia mogą wywoływać skutki somatyczne i psychiczne porównywalne do tych powodowanych przez katastrofy i klęski żywiołowe (Albrecht, 2011).

Grupy ryzyka

Niektóre grupy populacyjne mogą być szczególnie narażone na konsekwencje kryzysu klimatycznego: mieszkańcy państw rozwijających się, osoby o niskim statusie społeczno-ekonomicznym, mniejszości etniczne, dzieci, kobiety, osoby starsze, osoby z niepełnosprawnością, ludzie chorzy. Inna klasyfikacja grup ryzyka wiąże się ze związkiem aktywności zawodowej ze środowiskiem (Gawrych, 2021; Gulla, et al., 2020). Ludzie pracujący w sektorze rolnictwa, turystyki, hodowli zwierząt, sadownictwa i ogrodnictwa są szczególnie narażeni na katastrofalne zmiany klimatu i ryzyko utraty zarówno miejsca pracy jak i miejsca do życia – dobytku i możliwości zarobkowania.

W przypadku dzieci i młodzieży kryzys klimatyczny skutkuje powstaniem lęku egzystencjalnego. Dorastanie w świecie bez przyszłości wiąże się z zakwestionowaniem rozwoju, niewiarą w sens aspiracji i dążeń, przekonaniem, że życie w takim świecie nie ma wartości i wiąże się z bardzo wysokim ryzykiem. Badania kryzysu klimatycznego postrzeganego z perspektywy dzieci nie są zbyt licznie reprezentowane w światowej literaturze pedagogicznej i socjologicznej i raczej sprowadzają się do badania wiedzy na temat tego zjawiska. Jeden z ciekawszych projektów dotyczył badania niepokojów dzieci z Australii wobec kryzysu klimatycznego. Wyniki tych badań dokumentują wysoki poziom lęku wobec przyszłości – ponad połowa respondentów obawia się, że będzie dorastać w świecie, w którym zabraknie wody pitnej, niemal połowa – odczuwa lęk w związku ze spodziewanym negatywnym wpływem zmian klimatycznych na ich życie, natomiast jedna czwarta uważa, że świat skończy się zanim one staną się dorosłe (McMichael, 2014; Tucci, et al., 2007). Nie można przenosić tych wyników badań na całą dziecięcą populację, ale warto przyjrzeć się negatywnemu kapitałowi emocjonalnemu dorastającego pokolenia i takim dyspozycjom jak pesymizm, pasywność, bezradność, niewiara w sens

działań. Negatywny kapitał emocjonalny kształtowany w warunkach klimatycznego kryzysu może okazać się dużym wyzwaniem dla praktyki i teorii poradnictwa.

Próby zatrzymania katastrofy klimatycznej. Poszukiwanie alternatyw – dewzrost i kultura umiaru

Istotną ramą dyskursu poradoznawczego czasu katastrofy klimatycznej mogą okazać się próby tworzenia alternatyw – poszukiwanie nowych porządków społecznych, nowych sposobów organizacji społeczeństwa i nowych sposobów codziennego życia. Refleksja ta bazuje na założeniu, że możliwe jest zatrzymanie lub odwrócenie niekorzystnych zmian określanых mianem katastrofy klimatycznej. Proponowane alternatywy pociągają za sobą bardzo poważne konsekwencje w postaci głębokich zmian społeczno-ekonomicznych i stylów życia właściwych społeczeństwu konsumpcyjnemu.

W związku z katastrofą klimatyczną coraz większego znaczenia nabierają badania ekonomiczno-społeczne nawiązujące do idei „granic wzrostu”. Raport *Granice wzrostu* został opublikowany przez Klub Rzymski w 1972 roku. Raport ten stawia w krytycznym świetle możliwości nieograniczonego wzrostu na planecie o ograniczonych zasobach. Biorąc pod uwagę trendy demograficzne światowej populacji z lat siedemdziesiątych XX wieku, wskaźnik industrializacji, produkcję żywności, wskaźnik zanieczyszczeń oraz wykorzystanie zasobów naturalnych granice wzrostu miałyby zostać osiągnięte w połowie XXI wieku. Jeden ze scenariuszy zaproponowany przez autorów raportu wskazuje, że w połowie XXI wieku miałby się załamać wzrost produkcji przemysłowej, produkcji żywności oraz nastąpić poważny regres demograficzny (Meadows, et al., 1973). Prognozy Klubu Rzymskiego są wciąż dyskutowane w świecie naukowym – krytyka dotyczy głównie niedoszacowania zasobów naturalnych, zbyt katastroficznego przesłania oraz sformułowanych rekomendacji (np. kwestia depopulacji). Niemniej jednak idea „granic wzrostu” jest wciąż analizowana, rozwijana i redefiniowana. Jej najnowszą odśłoną jest dyskusja o problematyce dewzrostu (Skrzypczyński, 2020).

Autorstwo terminu dewzrost jest przypisywane francuskiemu filozofowi Andre Gorzowi, który używał go w kontekście ograniczeń środowiska naturalnego i krytyki kapitalizmu. We Francji badania nad zahamowaniem wzrostu i dewzrostem rozwijały się dwutorowo – w postaci krytyki samej idei rozwoju oraz w ramach formującej się ekonomii ekologicznej. Silnym argumentem podnoszonym we francuskich dyskusjach w latach osiemdziesiątych XX wieku była następująca formuła: im szybszy wzrost gospodarczy, tym większa degradacja środowiska naturalnego (Muraca, 2013).

Termin dewzrost zadomowił się w dyskursie naukowym na początku XXI wieku i od tego czasu systematycznie powiększa się grono badaczy tej problematyki: Giorgos Kallis, Federico Demaria, Giacomo D’Alisa. Dewzrost nie jest jednorodnym

korpusem teorii, doktryn i praktyk społecznych. Jest raczej otwartym zbiorem idei, wciąż eksplorowanych, dla których wspólnym mianownikiem jest odrzucenie modeli funkcjonowania społecznego opartego na wzroście gospodarczym (D'Alisa, et. al., 2013; D'Alisa, 2015; Demaria, 2013; Kallis, 2018).

Mimo różnic współczesnych konceptualizacji dewzrostu najważniejszym założeniem jest odejście od fetyszyzacji wzrostu gospodarczego jako miary rozwoju społecznego – odejście od imperatywu nadmiernego wytwarzania dóbr i przymusu nieustannego ich konsumowania. Niewątpliwie mechanizm wytwarzanie – konsumowanie napędza wzrost gospodarczy. Mechanizm ten jest też uznawany za koło zamachowe społecznego dobrobytu i dobrostanu. Warto zadać sobie jednak pytanie o rzeczywistą cenę dobrobytu wysokorozwiniętych społeczeństw zachodnich: o dewastację środowiska, eksploatację zasobów naturalnych państw rozwijających się, o sens przenoszenia produkcji do krajów ubogich z tanią, *quasi* niewolniczą pracą, o pracę dzieci, o wytwarzanie niebezpiecznych odpadów, które zagrażają środowisku oraz zdrowiu i życiu ludzi.

Teoretycy i badacze dewzrostu wskazują, że paradygmat wzrostu nie spełnił zawartych w nim obietnic. Mimo wzrostu gospodarczego nie udało się zlikwidować problemu ubóstwa, podziałów społecznych, nierówności społeczno-ekonomicznych dzielących poszczególne klasy społeczne. Neoliberalna polityka gospodarcza zdaje się wręcz zaostrzać te problemy, zarówno w skali lokalnej jak i globalnej – ujawniają się one w postaci pogłębiania nierówności społecznych i rozwarstwienia społecznego. Neoliberalizm wspiera procesy deregulacji, prywatyzacji oraz minimalizacji zabezpieczeń socjalnych i ochrony państwa nad pracą i ludzkim zdrowiem. Te rozwiązania mają swoją cenę w postaci wzrostu lęków, frustracji, braku poczucia bezpieczeństwa i faktycznego obniżenia jakości życia w wysokorozwiniętych społeczeństwach świata zachodniego (Wilkinson & Pickett, 2011). Odpowiedzią na te problemy ma być niepoohamowana konsumpcja, która nabiera rozmiarów uniwersalnego mechanizmu rozładowywania jednostkowych napięć i lęków, równocześnie wzmacniając układ gospodarczy, który te napięcia i lęki powoduje.

Dyskusja o iluzjach polityki wzrostu gospodarczego i postępu nie zaczęła się dlatego, że ludzie uzmysłowili sobie, że w gruncie rzeczy polityka wyrządza poważne szkody społeczne i jednostkowe. Dyskusja o dewzroście przybrała na sile wraz z jednoznacznym powiązaniem skutków powodowanych przez globalny kapitalizm z globalnym ociepleniem klimatu. Dewzrost można zatem rozumieć jako krytykę kapitalizmu z jego dogmatem nieograniczonego wzrostu, który stał się najpoważniejszym zagrożeniem w perspektywie utrzymania życia na Ziemi.

Zwolennicy idei dewzrostu postulują odrzucenie wzrostu gospodarczego jako dominującego paradygmatu społecznego i odejście od definiowania sfery publicznej przy użyciu języka ekonomicznego. Celem byłaby poprawa jakości życia poprzez odtworzenie i reorganizację sektora usług publicznych i dóbr wspólnych, które pozwoliłyby wszystkim zachować względnie dobry standard życia bez potrzeby osiągania wysokich dochodów (Hickel, 2020). Chodzi zatem o głęboką

reorganizację społeczeństwa, polityki i gospodarki wokół ludzkich potrzeb, etyki solidarności i troski, dzielenia się oraz prostego życia (Skrzypczyński, 2020).

W związku z katastrofą klimatyczną dewzrost jest definiowany jako zmniejszenie przepływu materii i energii w globalnej gospodarce (z jednoczesnym zapewnieniem autonomii polityk gospodarczych respektujących ochronę środowiska i zasadę sprawiedliwości społecznej, prowadzonych przez kraje Globalnego Południa). Oznacza to jednak, że celem faktycznym dewzrostu jest nie tyle zahamowanie wzrostu gospodarczego, ile zmniejszenie gospodarki.

W kontekście idei dewzrostu rozwijane są nowe praktyki kulturowe, które wpisują się w tak zwaną kulturę umiaru. Kultura umiaru jest związana ze sprzeciwem wobec wszechobecnej kultury konsumpcyjnej – nadmiaru przedmiotów i przymusu ich nabywania. Kulturę tę tworzą praktyki antykonsumpcyjne. Kultura umiaru jest źródłem alternatywnych wartości, tożsamości i codziennych działań w czasie kryzysu. Zakłada ona istnienie wspólnot, które są zorganizowane wokół specyficznych celów – wymiany dóbr i usług, rzemiosła – umiejętności naprawy, przetworzenia lub odtworzenia istniejącego obiegu przedmiotów lub idei niemarnowania żywności (Dąbrowska, et al., 2015).

Źródłem kultury umiaru jest kontestacja rabunkowej i eksploatorskiej działalności wielkich globalnych koncernów, które produkują przedmioty tanio, radykalnie skracają cykl ich społecznego życia po to, by konsumenci szybko zastępowali posiadane rzeczy nowymi (na zasadzie kup-żyj-wyrzuć). Mechanizm ten umożliwia maksymalizację zysków przez globalny kapitał, a jest skutecznie ukrywany w hasłach o wolności, przyjemności kupowania i wyrażania, kreowania własnej tożsamości poprzez przedmioty oraz konsumpcję (Baudrillard, 2006; Bauman, 2009).

Podstawą kultury umiaru jest też sprzeciw wobec dewastacji środowiska naturalnego na skutek masowej produkcji nadmiaru rzeczy i sprzeciw wobec wyzysku pracowników, który jest ceną obniżenia kosztów produkcji rzeczy. Kultura umiaru wyrasta z wrażliwości na relacje międzyludzkie związane z wytwarzaniem przedmiotów, ich utowarowieniem, sprzedażą i nabywaniem. Można ją nazwać swoistą ekologią i etyką konsumpcji czasów kryzysu.

Idee recyklingu, samodzielnego wytwarzania przedmiotów (DIY), świadoma rezygnacja z posiadania określonych rzeczy, rezygnacja z robienia zakupów w centrach i galeriach handlowych, kupowanie rzeczy jedynie wówczas, gdy są niezbędne, kupowanie rzeczy wytwarzanych wyłącznie na lokalnych rynkach należą do nowych wzorów kulturowych antykonsumpcji (Cikała-Kaszowska, 2017). Wzory te zakładają detoksykację od nawykowego kupowania nowych przedmiotów bez wyraźnej potrzeby, od emocjonalnego trybu kupowania (rozładowanie napięcia lub stresu przez zakupy), od manifestowania statusu lub przynależności kulturowej poprzez rzeczy oraz zakładają uwolnienie procesów tworzenia lub wyrażania tożsamości od praktyk zakupowych – posiadania nowych przedmiotów, ubrań, zgodności z trendami i modami (Szlendak, 2013). Kulturę umiaru można interpretować jako nieco zmodyfikowane idee Le Corbusiera – by sprowadzić przedmioty

wyłącznie do wymiaru ich użyteczności zamiast wymiarów kulturowych – symboli i znaków.

Z punktu widzenia teorii i praktyki poradnictwa idea dewzrostu i kultura umiaru zawierają istotne przesłanie dotyczące aktualnych i przyszłych kompetencji kulturowych pożądaných w czasie kryzysu klimatycznego: umiejętność rezygnacji, idea samowystarczalności, umiejętność korzystania z bardzo ograniczonych zasobów, umiejętność przedłużania funkcjonowania przedmiotów, zaradność.

Dewzrost i kultura umiaru może być istotną ramą nowych praktyk kryzysowego poradnictwa rozumianego jako praktyka pomocy ludziom w trudnym przejściu od stylu życia związanego z kulturą konsumpcyjną, kulturą nadmiaru właściwą „życiu na dobrym poziomie” do modelu rezygnacji, „necesyizmu” (skromnego życia i posiadania jedynie tego, co konieczne), kultury niedoborów czasu kryzysu klimatycznego.

Przygotowanie do katastrofy klimatycznej. „Mapa katastrofy klimatycznej” jako poradnik dla ludzkości

Koncepcja głębokiej adaptacji autorstwa Jema Bendella powstała w następstwie pytań o katastrofę klimatyczną (autor nie posługuje się pojęciem „kryzysu klimatycznego”), nad którymi zastanawiał się autor oraz jego studenci. Nie były to pytania naukowe dotyczące wiedzy o poszczególnych parametrach katastrofy, ale refleksyjne pytania życiowe o to, czy katastrofa klimatyczna już się zaczęła, w jakim momencie katastrofy klimatycznej jesteśmy („mamy jeszcze czas?” „już jest za późno?”), jak przygotować się do katastrofy, czy warto coś zmienić w swoim postępowaniu i planach życiowych, czy warto zmienić miejsce do życia, czy w ogóle są bezpieczne miejsca do życia? Pytania te nie dotyczyły jedynie wymiaru osobistego bezpieczeństwa, ale zapoczątkowały proces systematycznego zbierania pomysłów na nowe życie w świetle przekonań o nieuchronnej zapaści społecznej i prawdopodobnej zagładzie ludzkości w związku z katastrofą klimatyczną. Refleksyjność rozumiana jako analizowanie własnego życia połączona z praktykami analizy raportów naukowych o stanie klimatu doprowadziła autora do wypracowania koncepcji głębokiej adaptacji do katastrofy klimatycznej z jej węzłowymi ideami: rezyliencją, rezygnacją i rewitalizacją. Bendell nazywa tę koncepcję „mapą nawigacyjną katastrofy klimatycznej”, choć w zasadzie jest to poradnik dotyczący tego, jak ludzie (ludzkość) powinni żyć, by ograniczyć szkody i nie pogarszać sytuacji. Najważniejszym zadaniem jest odrzucenie postawy zaprzeczeń katastrofie i uznanie, że presja klimatyczna w najbliższych latach poważnie zakłóci podstawowe formy funkcjonowania społeczeństw. Choć adresatem tego poradnika jest ludzkość jako podmiot zbiorowy, to refleksja nad katastrofą klimatyczną i głęboką adaptacją do nowych warunków jest zawsze procesem osobistym.

Bendell wskazuje, że katastrofa klimatyczna będzie skutkować poważnym rozbiem i radykalną zmianą tożsamości ludzkich w najbliższych latach. Istotnie zostaną przekształcone fundamentalne normy społeczne – oscylować będą wokół przetrwania jako podstawowej wartości. Koncepcja rezyliencji zakłada, że rozwój dokonuje się poprzez pokonywanie kryzysów i powrót do „normalności” (Trzebiński & Zięba, 2003; *CPA Handbook of Climate Psychology*, b.d.). Zdaniem Bendella rezyliencja czasów katastrofy klimatycznej jest inna – nie ma w niej bowiem postępu ani rozwoju, dlatego sprawą pilną byłoby dokonanie analizy sposobów, strategii i taktyk przetrwania wspólnot i kultur, które mają w swej historii doświadczenie przetrwania katastrofy lub zagłady. Nie chodzi tu jednak tylko o to, by z tych historycznych narracji skonstruować instruktaż przetrwania. Chodzi o uświadomienie sobie, że zagłada jest realnym zagrożeniem, w perspektywie którego ludzie powinni zadać sobie pytania o to, czy chcą coś ocalić w obliczu katastrofy klimatycznej, co naprawdę chcą ocalić, co warto ocalić oraz dlaczego warto to ocalić (Bendell, 2018, s. 29–31). Odpowiedzi na te pytania mogą stać się źródłem formowania nowych wartości i norm społecznych.

Kolejną składową koncepcji głębokiej adaptacji jest rezygnacja. Nie ulega wątpliwości, że w obliczu zmian klimatu konieczne jest porzucenie dotychczasowych sposobów życia, spędzania czasu wolnego, korzystania ze środków komunikacji, nawyków żywieniowych oraz związanych z nimi sposobów produkcji, wzorów konsumpcji oraz eksploatowania zasobów naturalnych. W przypadku rezygnacji rodzi się jednak pytanie o to, jakie aspekty życia współczesnych ludzi w społeczeństwach wysokorozwiniętych i rozwijających się trzeba porzucić, by nie pogłębiać degradacji klimatycznej (Bendell, 2018, s. 29). Trzeba mieć na uwadze, że proces rezygnacji również nie oznacza cywilizacyjnego postępu. Przeciwnie, proces ten będzie się wiązał z doświadczeniami społecznej degradacji i dehumanizacji.

Ostatnim elementem wpisującym się w koncepcję głębokiej adaptacji do katastrofy klimatycznej jest rewitalizacja – przywrócenie takich sposobów życia, wartości i zasobów, które uległy erozji na skutek rozwoju nowoczesnego społeczeństwa i jego infrastruktury. Autor ma na myśli powrót do podstaw, przekonań na temat życia i jego organizacji (na przykład powrót do koncepcji lokalnej samowystarczalności kulturowej, społecznej, żywieniowej jako alternatywy dla idei mobilności społeczeństw globalnych). W przypadku rewitalizacji chodzi o odpowiedź na pytanie o to, co jako ludzkość uważamy za warte przywrócenia w perspektywie katastrofy klimatycznej, co może ograniczyć w jakimś stopniu cierpienie, co nas zmobilizuje w obliczu potężnych trudności, kryzysu i ryzyka zagłady życia na Ziemi (Bendell, 2018, p. 30).

Koncepcja Bendella jest próbą nakreślenia strategii działań ludzkości w obliczu nieuniknionej katastrofy. Jest to koncepcja niezwykle pesymistyczna, choć jest to – jak dotąd – jedyna kompletna „mapa drogowa” działań możliwych do podjęcia, o ile program minimum, którym jest przetrwanie, będzie opcją wartą podjęcia.

Kwestie etyczne

Kolejną istotną ramą, w której osadzona jest relacja poradnicza, jest rama etyczna. Wychowawcy, doradcy, eksperci będą pracować z jednostkami i grupami szczególnie narażonymi na kryzys psychiczny oraz kryzys egzystencjalny w związku ze skutkami katastrofy klimatycznej – utratą miejsca do życia, domu, rodziny, środowiska, utratą pracy, możliwości edukacji. Przed poradcoznawcami i specjalistami z zakresu zmian klimatu, stoi pilne zadanie rozeznania i oszacowania skutków katastrofy klimatycznej dla lokalnych społeczności – identyfikacji tych płaszczyzn, których dotychczas będą działania interwencyjne, pomocowe i doradcze.

Istotą kwestią etyczną, która stoi przed poradcoznawcami jest etyczny wybór w zakresie społecznych dyskursów katastrofy klimatycznej, czyli wybór takich narracji, przy użyciu których interpretowana jest zmiana klimatu i jej konsekwencje. Wydaje się istotne, by narracja ta była zgodna z aktualnym stanem wiedzy, wynikała z raportów badawczych międzynarodowych organizacji naukowych. Jest to zadanie niezwykle trudne z uwagi na to, że polityki adaptacji do warunków klimatycznych niektórych państw są prowadzone w perspektywie doraźnej, bez wizji przyszłości a niekiedy z założeniem złej woli – ignorancją, bagatelizowaniem lub zaprzeczaniem zmianom klimatu. Zatem kwestią odpowiedzialności etycznej jest wypracowywanie przesłanek pomocowych i wskazań we współpracy z ekspertami, niekoniecznie zaś we współpracy z organami administracji centralnej i lokalnej w państwach opierających politykę na negacjonizmie klimatycznym (Nuccitelli, 2015). To rzecz jasna może generować głęboki konflikt lojalnościowy w praktykach poradniczych.

Potencjalne niebezpieczeństwa etyczne związane są z publicznymi dyskursami, które podważają wiedzę naukową, wiążą się z celami propagandowymi czy doraźnymi interesami politycznymi – oferowaniem ludziom poczucia złudnego bezpieczeństwa (Bińczyk, 2018; Nuccitelli, 2015). Ceną za promowanie przekonań, że kryzys klimatyczny w gruncie rzeczy nas nie dotyczy, a w zasadzie samo pojęcie zmian klimatu jest niepotwierdzoną spekulacją naukową, są zaniechania i pomijanie istotnego wymiaru nowych problemów społecznych oraz bezradność poradownictwa. Do najbardziej wpływowych dyskursów należą:

- ▶ Dyskurs zarządzania kryzysem klimatycznym – przekonanie, że polityka państw jest motywowana troską o stan klimatu i troską o warunki życia przyszłych pokoleń. Rodzi to fałszywe przekonanie, że rządy państw monitorują sytuację i kontrolują przebieg katastrofy klimatycznej lub dysponują narzędziami, które mogą minimalizować jej przebieg, a wręcz ją powstrzymać (Bendell, 2018). W przypadku praktyk poradniczych może to skutkować oczekiwaniem na pojawienie się zaleceń, wskazań lub dobrych praktyk rekomendowanych przez władze publiczne i faktycznym zaniechaniem działań poradniczych i pomocowych wobec osób oczekujących na poradę i wsparcie.

- ▶ Dyskurs negacjonizmu – przekonania podważające istnienie problemu ocieplania klimatu, negowanie wyników badań naukowych, piętnowanie naukowców zajmujących się problematyką katastrofy klimatycznej. Negacjonizm jest poglądem szczególnie nieetycznym, ponieważ propaguje nieprawdę i fałszuje społeczną świadomość (Bińczyk, 2018; McKie, 2019).
- ▶ Dyskurs ochłodzenia klimatu – przekonanie, że zmiany klimatu mają przeciwny kierunek do zmian nazywanych przez IPCC katastrofą klimatyczną. Zwolennicy tej pseudonaukowej teorii wskazują na zjawisko „ochłodzenia klimatu” (Peterson et al., 2008). Istotą tego stanowiska jest wykazanie, że kryzys klimatyczny jest ideą fałszywą, ufundowaną na wątpliwych przesłankach naukowych i nieuprawnionych naukowych spekulacjach. Dyskurs ten działa na rzecz relatywizacji aktualnej sytuacji klimatycznej i promowania przekonania, że „przewrażliwieni” naukowcy wszczynają „niepotrzebny alarm”. Dyskurs ten współgra z przekonaniem, że uciążliwe zmiany klimatyczne będą dotyczyć wyłącznie Globalnego Południa, natomiast Europa i Ameryka Północna będą wolne od tych problemów (McKie, 2019). Zatem w perspektywie europejskiego poradoznawstwa nie ma konieczności podejmowania refleksji nad nowymi typami kompetencji zawodowych, nowymi obszarami poradniczych praktyk i reorganizacją myślenia o zmieniającej się relacji poradniczej i pomocowej.
- ▶ Dyskurs katastroficzny – przekonania o nieuchronnej zagładzie ludzkiego gatunku – „końcu świata” – w perspektywie, której jakiegokolwiek działania pomocowe, poradnicze i wspierające są pozbawione sensu. Kryzys klimatyczny jest rozumiany jako seria gwałtownych wydarzeń, skumulowanych w danym czasie, którego rezultatem będzie zagłada wszelkiego życia na Ziemi (Bińczyk, 2018, s. 136; Jarecka, 2020; Latour, 2015, s. 281–283). W tym wyobrażeniu nie ma miejsca na refleksję o rekonfiguracji poradoznawczego dyskursu, o możliwych zmianach w teorii i praktyce poradnictwa czasu kryzysu klimatycznego – katastrofy klimatycznej.

Poradnictwo w czasie kryzysu klimatycznego?

Praktyki poradnicze mają dwojaką naturę. Nawet jeśli są nieprofesjonalne i mają płynną strukturę (porady w sieci), realizują się we względnie stabilnym kontekście społecznym – osoba udzielająca porad może funkcjonować wobec osoby radzącej się jako przewodnik, który jest obeznany z terenem, na którym działa. Z drugiej strony praktyka poradnicza funkcjonuje jako operowanie „wiedzą usytuowaną”, lokalną, modyfikowalną z związku z parametrami kulturowymi, psychicznymi i osobowymi jednostki radzącej się. Społeczeństwo sieci rozprasza relacje poradnicze, stają się one przepływami (Kargulowa, 2010). W przypadku kryzysu klimatycznego relacje poradnicze mogą stać się jeszcze mniej stabilne – cechować się niepewnością, przygodnością i prowizorycznością.

Ze względu na wielorakość i złożoność sytuacji kryzysowych oraz zróżnicowanie stopnia ich ostrości zmieni się charakter działań doradczych: prawdopodobnie będą się one realizować równolegle z innymi działaniami pomocowymi, interwencyjnymi. Ważne jest jednak, aby osoby udzielające porad rozumiały współzależność więzi osobistych, społecznych i środowiskowych. Rzetelna wiedza i informacja na temat kryzysu klimatycznego, umiejętność identyfikowania zafałszowanych dyskursów, umiejętność korygowania modeli mentalnych tego kryzysu tworzą podstawę działań poradniczych.

Ze względu na usytuowany charakter relacji poradniczych ważnym zadaniem może okazać się zapobieganie negatywnym emocjom społecznym, inicjowanie kooperacji i działań na rzecz dobra wspólnego. Istotną płaszczyzną działań poradniczych będzie również budowanie poczucia współodpowiedzialności, uważności i wrażliwości środowiskowej.

Udzielający porad w sytuacjach kryzysowych powinni dysponować katalogiem dobrych praktyk obejmujących ścieżkę współpracy z innymi instytucjami wsparcia społecznego (Włodarczyk, 2011). Powinni cechować się szczególną wrażliwością percepcyjną – identyfikować osoby należące do grup ryzyka, dostrzegać zasoby tkwiące w społeczności, moderować działania wspólnotowe nakierowane na przetrwanie, wzmocnienie relacji wsparcia i pomocy.

Ważnym obszarem aktywności poradniczej będzie pomoc w zmianie życiowych priorytetów czasu kryzysu, przeciwdziałanie postawie budowania zaprzeczeń oraz postawom apatii, które prowadzą do poczucia bezradności, nieudolności, beznadziei i utraty zaangażowania.

Bibliografia

- Albrecht, G. (2007). Solastalgia: The Distress Caused by Environmental Change. *Australian Psychiatry*, 15, 95–98. <https://doi.org/10.1080/10398560701701288>
- Albrecht, G. (2011). Chronic Environmental Change: Emerging 'Psychoterratic' Syndromes. W: I. Weissbecker (Red.), *Climate Change and Human Well-Being. International and Cultural Psychology*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-9742-5_3
- Baudrillard, J. (2006). *Społeczeństwo konsumpcyjne. Jego mity i struktury* (S. Królak, Tł.). Sic! (Praca oryginalna *La Société de consommation, ses mythes, ses structures* wydana w 1970)
- Bauman, Z. (2009). *Konsumowanie życia* ((M. Wyrwas-Wiśniewska, Tł.). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. (Praca oryginalna *Consuming life* wydana w 2007).
- Bendell, J. (2018). *Głęboka adaptacja. Mapa nawigacyjna katastrofy klimatycznej* (A. Wierzbą, Tł.). <https://lifeworth.com/DeepAdaptation-pl.pdf>
- Bińczyk, E. (2018). *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bogunia-Borowska, M. (2020). Katastrofy, kataklizmy, klęski. Narracje, obrazy i reprezentacje dramatycznych zdarzeń we współczesnej kulturze. *Kultura Współczesna. Teorie. Interpretacje. Praktyka*, 2(109), 10–15. doi.org/10.26112/kw.2020.109.01

- Cikała-Kaszowska, K. (2017). Umiar w społeczeństwie konsumpcyjnym. *Logos i Ethos*, 45, 177–189.
- CPA *Handbook of Climate Psychology* (b.d). Retrived October 1, 2021 from <https://www.climatepsychologyalliance.org/handbook>
- Cunsolo, A., & Ellis, N.R. (2018). Ecological grief as a mental health response to climate change-related loss. *Nature Climate Change*, 8(4), 275–281.
- D’Alisa, G. (2015). *Degrowth. A Vocabulary for a New Era*. Routledge.
- D’Alisa, G., Demaria, F., & Cattaneo, C. (2013). Civil and Uncivil Actors for a degrowth society. *Journal of Civilsociety*, 9, 212–224. <https://doi.org/10.1080/17448689.2013.788935>
- Dąbrowska, A., Bylok, F., Janoś-Kresło, M., Kielczewski, D., & Ozimek, I., (2015). *Kompetencje konsumentów. Innowacyjne zachowania. Zrównoważona konsumpcja*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Demaria, F. (2013). What is Degrowth? From an Activist Slogan to a Social Movement. *Environmental Values*, 22(2), 191–215. https://www.researchgate.net/publication/260161434_What_is_Degrowth_From_an_Activist_Slogan_to_a_Social_Movement
- Doherty, T.J., & Clayton, S. (2011). The Psychological Impacts of Global Climate Change. *American Psychologist*, 66(4), 265–276. <https://www.apa.org/pubs/journals/releases/amp-66-4-265.pdf>
- Dumieński, G., Lisowska, A., & Tiukało, A. (2019). Zagrożenia klimatyczne 44 miast w Polsce na podstawie miejskich planów adaptacji do zmian klimatu. W L. Chojnacka-Ożga & H. Lorenc (Red.), *Współczesne problemy klimatu Polski* (s. 189–201). IMGW PIB. https://www.researchgate.net/publication/336513411_Zagrozenia_klimatyczne_44_miast_w_Polsce_na_podstawie_miejskich_planow_adaptacji_do_zmian_klimatu_Climatic_hazards_of_44_Polish_cities_based_on_urban_plans_for_adaptation_to_climate_change
- Gawrych, M. (2021). Zmiany klimatu a zdrowie psychiczne. Przegląd aktualnej literatury. *Psychiatria Polska*, 223, 1–13. <https://doi.org/10.12740/PP/OnlineFirst/131991>
- Gulla, B., Tucholska, K., & Ziernicka-Wojtaszek, A. (2020). *Psychologia kryzysu klimatycznego*. Uniwersytet Jagielloński. Biblioteka Jagiellońska.
- Hickel, J. (2020). The sustainable development index: Measuring the ecological efficiency of human development in the anthropocene. *Ecological Economics*, 167. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.05.01>
- The Intergovernmental Panel on Climate Change [IPCC]. (2021). *Climate Change 2021: The Physical Science Basis*. Retrived September 29, 2021 from <https://www.ipcc.ch/report/sixth-assessment-report-working-group-i/>
- Jarecka, U. (2020). Wyzwania antropocenu. Żywioł wody w retoryce audiowizualnych narracji o katastrofach. *Kultura Współczesna*, 2(109), 83–97. https://www.nck.pl/upload/2020/12/kw_2-2020_wyzwania.pdf
- Kallis, G. (2018). *Degrowth*. Agenda Publishing.
- Kargulowa, A. (2020). *O teorii i praktyce poradnictwa. Odmiany poradozawczego dyskursu*. *Podręcznik akademicki* Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Kargulowa, A. (2010). O poradnictwie społeczeństwa sieci. *Teraźniejszość- Człowiek- Edukacja*, 2(50), 7–22. <https://bazhum.muzhp.pl/autor/Kargulowa/Alicja/>
- Kundzewicz, Z.W., & Juda-Rezler, K. (2010). Zagrożenia związane ze zmianami klimatu. *Nauka*, 4, 69–76.
- Latour, B. (2015). *Face a Gaia. Huit conferences sur le nouveau regime climatique*. La Decouverte.
- Macnaghten, P., & Urry, J. (2005). *Alternatywne przyrody. Nowe myślenie o przyrodzie i społeczeństwie* (B. Baran, Tł.). Scholar. (Praca oryginalna *Contested natures* wydana w 1998).
- McKie, R.E. (2019). Climate change counter movement neutralization techniques: a typology to examine the climate change counter movement. *Sociological Inquiry*, 89(2), 288–316.
- McMichael, A.J. (2014). Climate change and children: Health risks of abatement inaction, health gains from action. *Children (Basel)*, 1(2), 99–106. <https://doi.org/10.3390/children1020099>
- Meadows D. H., Meadows D. L, Randers, J., & Behrens, W.W. (1973). *Granice wzrostu* (W. Rączkowska & S. Rączkowski, Tł.). Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne. (Praca oryginalna *Limits to growth: a report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind* wydana w 1972).
- Muraca, B. (2013). Décroissance: A Project for a Radical Transformation of Society. *Environmental Values*, 22(2), 147–169. <https://www.jstor.org/stable/23460976>
- Nuccitelli, D. (2015). *Climatology versus pseudoscience. Exposing the failed predictions of global warming skeptics*. Praeger.
- Peterson, T.C., Connolley, W.M., & Fleck, J. (2008). The myth of the 1970s global cooling scientific consensus. *Bulletin of the American Meteorological Society*, 89(9), 1325–1337. <https://doi.org/10.1175/2008BAMS2370.1>
- Sadowski, M. (2013). *Adaptacja wrażliwych sektorów i obszarów Polski do zmian klimatu do roku 2070*. IOŚ–PIB.
- Skrzypczyński, R. (2020). Postwzrost, dewzrost, awzrost...Polska terminologia dla różnych wariantów przyszłości bez wzrostu. *Czas Kultury: kultura, literatura, filozofia*, 3, 7–13.
- Szlendak, T. (2013). Kultura nadmiaru w czasach niedomiaru. *Kultura Współczesna*, 1, 7–26. https://www.nck.pl/upload/archiwum_kw_files/artykuly/1._tomasz_szlendak_-_kultura_nadmiaru_w_czasach_niedomiaru.pdf
- Trzebiński, J., & Zięba, M. (2003). Nadzieja, strata, rozwój. *Psychologia Jakości Życia*, 2(1), 5–33. <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/967/Nadzieja,%20strata%20i%20rozwój.pdf?sequence=1>
- Tucci, J., Mitchell, J., & Goddard, C. (2007). *Children's fears, hopes and heroes: Modern childhood in Australia*. Australian Childhood Foundation. https://www.researchgate.net/publication/264546580_Children%27s_Fears_hopes_and_heroes_Modern_childhood_in_Australia
- Wilkinson, R., & Pickett, K. (2011). *Duch równości. Tam gdzie panuje równość, wszystkim żyje się lepiej*. (J.P. Listwan, Tł.). Wydawnictwo Czarna Owca. (Praca oryginalna *Spirit level: Why more equal societies almost always do better* wydana w 2009).
- Włodarczyk, E. (2011). Klęska żywiołowa lub ekologiczna. Czyli o tym, że statystyka nie dotyczy tego co jest wewnątrz. W E. Włodarczyk & I. Cytlak (Red.), *Człowiek wobec*

krytycznych sytuacji życiowych. Z teorii i praktyki pracy socjalnej (s. 331–351). Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza. Seria Psychologia i Pedagogika, 165, 331–351. https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/12709/1/Wlodarczyk%20E_Kleska_zywiolowa_ekologiczna_pop.pdf

World Health Organization. (2018). *Climate change and health*. Retrived October 1, 2021 from <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health>